

Araştırma Makalesi / Research Article

**GİRİT’TE TÜRK HÂKİMİYETİNİN AŞINMASI:
TOPLUMLAR ARASI REKABETTE EĞİTİM FAKTÖRÜ***

Resul BABAOĞLU**

Öz

Girit adasının Osmanlı hâkimiyet alanından çıkışı uzun bir süreçte gerçekleşmiş olup genel itibarıyla kaynağını Islahat Fermanı’nın (1856) beraberinde getirdiği görece özgürlükçü yönetim anlayışı ve XIX. y.y.’a damgasını vuran ulusçuluk hareketlerinden almıştır. Ancak her ne şekilde olursa olsun, Osmanlı Devleti’nden ayrılan diğer eyaletlerde olduğu gibi Girit isyanlarında da özgül dinamiklere rastlamak olasıdır. Özellikle Yunanistan’ın bağımsızlık statüsü kazanmasından sonra Girit’te yoğun bir Yunan propagandası hâsıl olmuş, yerel dinamiklerin çabaları sonucunda Ada Yunanistan’ın kültürel ve siyasal etki alanına girmiştir. Merkezi Osmanlı yönetimi ile ciddi krizleri beraberinde getirecek olan bu yönetim zaafı Rum ve Müslüman halk arasında derin ayrılıklar yaratmıştır. Büyük ölçüde Yunan tandanslı cemiyetlerin yönlendirmesiyle ayrılıkçı düşünce doğrultusunda mobilize edilmeye çalışılan Girit halkı, son kertede eğitim yoluyla Osmanlı kimliğinden koparılmıştır. Yunan kültürel değerlerinin aşılandığı Giritli gençlerin kazanılması ya da en kötü ihtimalle Müslüman çocukların kaliteli bir eğitim almaları için Osmanlı devlet yöneticileri çeşitli arayışlara girmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri’nde yer alan belgeler ışığında Osmanlı siyasal elitlerinin Girit’teki sorunları eğitim yoluyla çözme yolundaki yoğun çabaları gözlemlenmektedir. Bu çalışmada, Girit meselesini inceleyen literatürde üzerinde pek durulmamış bir unsura odaklanılarak eğitimin siyasal boyuttaki rolünün Osmanlı yöneticileri tarafından ne denli erken dönemde anlaşıldığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Girit, Milliyetçilik, Eğitim, Mektep, Yunan Kültürü.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.
Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu ve Dokuz Eylül Üniversitesi tarafından 19-20 Ekim 2017 tarihleri arasında İzmir’de düzenlenmiş olan Uluslararası Ege Adaları Sempozyumu’nda sunulmuş olan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
(babaogluressul@hotmail.com), (Orcid: 0000-0002-8726-904X).

THE DECLINATION OF TURKISH DOMINANCE: EDUCATION FACTOR IN INTER-COMMUNAL RIVALRY

Abstract

The loss of the Cretan Island from the Ottoman dominance took a long time, and in general it took the source from the liberal administrative manner with the Edict of Reform (1856) and the nationalist movement stamping 19th century. However, whatever the case may be, it is possible to come across specific dynamics in the Crete rebellions as well as in the other provinces that have left the Ottoman State. Especially after Greece gained its independence status, an intense Greek propaganda was produced in Crete, and as a result of the efforts of local dynamics, Greece entered the cultural and political domain of Greece. This management weakness, which will bring serious crises with the central Ottoman administration, created deep divisions between the Greek and Muslim people. The people of Crete, trying to be mobilized in the direction of separatist ideas with the guidance of the Greek tantalized circles to a great extent, were removed from the Ottoman identity through education in the last phase. For the acquisition of young Cretans in whom Greek cultural values have been engrained or, worst of all, for Muslim children to receive a quality education, the Ottoman state officials have gone into various searches. In the light of the documents in the State Archives of the Turkish Republic, the intense efforts of the Ottoman political elites can be observed to solve the problems in Crete through Education. With this study, it was tried to shed light on a different aspect of the Crete issue and it was revealed how early the role of the education in the political dimension was understood by the Ottoman rulers.

Keywords: Crete, Nationalism, Education, School, Hellenic Culture.

Giriş

Girit'te Siyasal Arka Plan

Akdeniz ve Ege Denizi'nin kesiştiği bir noktada yer alan Girit adası, Afrika, Anadolu ve Mora yarımadalarına yakın, oldukça stratejik bir konumda yer almaktadır. 8259 km² yüzölçümüne sahip olan Girit, Kıbrıs'tan sonra Akdeniz'in en büyük adası konumundadır. Verimli toprakları üzerinde yapılan ve ürün bolluğuna dayanan tarım imkânları ile birlikte önemli su yollarının kavşak noktasında yer almasıyla Girit adası tarih öncesi dönemlerden itibaren uygarlıkların iştahını kabartmış ve birçok defa el değiştirmiştir.¹ Girit'te bilinen en eski idari teşkilatlanma M.Ö. 3. binyılda Adada kurulan krallık olmuştur. Arkeolojik araştırmalardan elde edilen bulguların da desteklediği gibi, Girit çok köklü bir uygarlığın beşiği olmuştur.² Tarihsel süreçte Romalıların Adada egemenlik kurmalarının ardından uzunca bir süre korsanların durağı haline

1 Cemal Tukin, "Girit", İ.A., TDV, c. 14, İstanbul, 1996, s. 85.

2 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s. 8-9.

gelmesi ve Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra Adanın Doğu Roma'nın sınırları içinde kalması bir yönetim boşluğu doğurmuştur. Girit adası, bir yerleşim bölgesinden ziyade askeri üs olarak kullanılmıştır. Bu yönüyle, Akdeniz'de hâkimiyet kurmak isteyen devletlerin elde etmek istedikleri bir ada olan Girit, daha önce Rodos'u ele geçiren Müslüman Arapların 823 yılında hâkimiyetine geçmiştir. Yaklaşık 150 yıl süren Adadaki Arap egemenliği 1204'te satın alma yoluyla Venedikliler tarafından sonlandırılmıştır.³

Osmanlı Devleti'nin Girit ile ilgilenmesi, Akdeniz'de korsanlık faaliyetlerine karşı alınması gereken bir önlem şeklinde belirmiştir. Malta korsanlarının Osmanlı ticaret gemilerini yağmaladıktan sonra Venedik hâkimiyetindeki Girit'e sığınmaları Osmanlı sultanlarının dikkatini bu Adaya çevirmiştir. Bu gerekçelerle Osmanlı donanmasının Girit'e başlattığı saldırılar sonucunda Adanın Kandiye dışındaki büyük bir bölümü kontrol altına alınmıştır.⁴ Osmanlı donanmasının Girit'i ele geçirmesi uzun bir muhasara sürecinin neticesinde gerçekleşmiştir. Padişah IV. Mehmed'in özel bir önem attığı Girit kuşatması için bizzat Sadrazam Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı donanması 1669 yılında Kandiye kalesini ele geçirmiştir.⁵ Osmanlı Devleti'nin son derece ağır kayıplar vererek tamamladığı Girit'in fethi donanmanın acziyetini de ortaya koymuştur.⁶ Zira Venedik ile yapılan Girit Savaşı sırasında Venedik donanması Bozcaada'yı ele geçirmiş ve Çanakkale Boğazı'nı Osmanlı donanmasına kapatmış, böylelikle İstanbul'da büyük bir telaş baş göstermiştir.⁷

Girit'in fethi meselesinde göze çarpan bir başka husus; bu Adanın Osmanlı Devleti'nin Akdeniz politikasında oldukça geç bir tarihte ele geçirilmiş olmasıdır. Adıyeye'ye göre bu durumun iç ve dış nedenleri bulunmaktaydı. XVI. y.y.'ın ikinci yarısında başlayan sosyal ve ekonomik olumsuzluklar ile birlikte devletin doğal sınırlarına ulaşması, doğuda güçlü bir İran ve batıda da Avusturya ile komşu olunması Girit'in fethini geciktiren nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸

Osmanlı hâkimiyeti altına giren Girit adası merkezi Kandiye olmak üzere imtiyazlı bir eyalet haline getirilmiştir. Kandiye dışında Hanya ve Resmo sancaklarına ayrılan Adada Hıristiyanların kültürel gelişimlerine imkân tanınarak Ada halkının can, mal ve namus güvencesi sağlanmıştır.⁹ Öte yandan,

3 A. Nühket Adıyeye, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 11.

4 Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, c. 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 165.

5 A.g.e., s. 175.

6 Kandiye kuşatmasının ayrıntılı bir tasviri için bkz. *Naima Tarihi*, c. 4, Çev. Zuhuri Danışman, Bahar Matbaası, İstanbul, 1968, ss. 1779-1813.

7 Halil İnalçık-Bülent Arı, "Bir Deniz Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu", *Piri Reis Sempozyumu*, İstanbul, 27-29 Eylül 2004, s. 2-20/30.

8 Adıyeye, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, s. 13.

9 Tukin, "Girit", s. 87.

Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde ispençe, tapu, otlak, kışlak, tuz v.b. divani ve örfi vergiler alınırken Girit'te bu tür vergilerin alınmaması için özel fermanlar yayınlanmıştır.¹⁰ Girit'in Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra buraya yoğun bir Müslüman göçü başlamış ve Adadaki kilise de İstanbul Patrikhanesine bağlanmıştır. Bu durum Girit'te belirgin bir sosyal dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Bunun yanında Osmanlı hâkimiyeti, Adadaki sosyal hayatı zenginleştirmiş, yeni idari teşkilatlanmalarla beraber Girit'in geleceğine de yeni bir istikamet vermiştir.¹¹

Osmanlı askerlerinin Girit'i terk ettikleri yıl olan 1898'e kadar 229 sene Osmanlı hakimiyetinde kalan Girit uzun bir sükunet döneminden sonra XVIII. y.y.'dan itibaren Bizans'ı yeninden canlandırma ve Ortodoks istiklalini sağlama amacını taşıyan Megali İdea düşüncesi ile Mora yarımadasıyla birlikte Yunanistan'a bağlamak istenen bir ada olmuştur. Bu çerçevede Rusya'da kurulan ve Avrupa devletlerinden önemli kişilerin de üye oldukları Filiki Eterya Cemiyeti'nin Girit'te ayrılıkçı faaliyetleri aşağı yukarı Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesiyle at başı gitmiştir.¹² 1830'da Edirne ve Londra antlaşmalarıyla Mora'da egemen bir milli devlet olarak Yunanistan'ın kurulması Girit konusunda yeni bir aşamayı başlatmıştır. Bu noktadan sonra Teselya ve Girit üzerinde hak iddia etmeye başlayan Yunanistan, Girit üzerinde daha yoğun faaliyetlere girişmiştir.¹³ Ada'ya silah ve gönüllü taşıyan Yunanistan aynı zamanda büyük devletler nezdinde Adadaki Rumların katliama uğratıldıkları ve göçe zorlandıkları yönünde propaganda çalışmalarına başlamıştır.¹⁴ Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine girdiği ve geniş topraklarının büyük devletlerin iştahını kabarttığı bir döneme denk gelen bu zaman aralığında Girit adası başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupalı büyük devletlerin de müdahil oldukları bir konu haline gelmiştir. Diğer yandan, Rus Çarı, İngiltere'nin St. Petersburg elçisi Sir Hamilton Seymour ile yaptığı ve Osmanlı Devleti'ni meşhur "hasta adam" şeklinde tarif ettiği görüşmede İngiltere'ye Mısır ve Girit topraklarını vadedmiştir.¹⁵

Girit'in Osmanlı egemenliğinden kopuşunun birbiriyle bağlantılı süreçlerin bir sonucu olduğunu ileri süren Tukin'e göre, I. Petro'dan itibaren Adada başlayan Rus tahrikâtı, Fransız İhtilali'nin yarattığı milliyetçilik heyecanı ve Osmanlı Devleti'nin günden güne bozulan ve zayıflayan iç idaresi sonucunda

10 Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, s. 15.

11 Pınar Şenışık, *The Transformation of Ottoman Crete, Revolt, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century*, I.B. Tauris, London&New York, 2011, s. 66.

12 N. Ahmet Banoğlu, *Tarihte Girit ve Osmanlılar Dönemi*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 51.

13 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, c. 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2007, s.76.

14 Banoğlu, *a.g.e.*, s. 53.

15 Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton&Oxford, 2008, s. 79.

Girit Rumları arasında ayrılıkçı duygular yükselmiştir.¹⁶ Esasında, büyük güçler Napolyon savaşlarından sonra Avrupa'nın bozulan sosyal ve siyasal düzeninin yeniden onarılması için Ekim 1814'te Viyana Kongresi'ni toplayıp ayrılıkçı hareketlere karşı ortak bir tutum benimsemelerine rağmen¹⁷ Rumların bağımsızlık isteklerini sempatiyle karşılıyorlardı. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Girit'teki ayrılıkçı faaliyetler de hız kazanmıştır. 1866'da Girit Rumlarının başlattıkları isyan hareketi Avrupa ve Amerika'da olumlu karşılanmış ve Türk karşıtı propagandanın da etkisiyle Büyük devletler soruna müdahil olmuşlardır.¹⁸ Fransa ve Rusya Girit'in Yunanistan'a verilmesini ya da en azından özerkliğe kavuşturulmasını isterken İngiltere Yunanistan'ın genişleme politikasından hoşnutsuz olduğu için isyanın sonlandırılmasını talep etmiştir. Babıali, Fransa ve Rusya'nın bu isteğini derhal reddetmiş ve Adadaki Osmanlı egemenliğinde Rumların hakkaniyetle yönetildiğini ifade etmiştir.¹⁹ Bunun yanında, Avrupalı Devletlerin Girit'e müfettiş gönderme teklifleri üzerine bizzat Adaya giden Sadrazam Âli Paşa'nın hazırladığı rapor doğrultusunda ilan edilen Girit Nizamnamesi ile Adada yaşayan Hıristiyan Rumların sahip oldukları haklar genişletiliyor, ancak yerel meclislerdeki temsiliyetleri garanti altına alınmasına karşın, Girit'e Hıristiyan tebaadan vali atanması hiçbir şekilde kabul edilmemiştir.²⁰

Girit'te yaşanan huzursuzluğun bir sonraki aşaması, 1877-78'de yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Osmanlı Devleti'nin yenik ayrılması ve savaşın sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 15. Maddesinde Girit'e yer verilmesinin neticesinde yaşanan gelişmelerle başlatılabilir. Osmanlı Devleti'nin savaş sırasındaki güçsüzlüğünden faydalanma yoluna giden Yunanistan Girit'e gönderdiği öğretmen ve din görevlilerinin halkı özerklik doğrultusunda kışkırtmalarını sağlamış ve konuyu yeniden gündeme getirmiştir. Ayastefanos Antlaşması'nın ilgili maddesine göre Osmanlı Devleti Girit'teki özerklik statüsünü genişletmeyi ve bu konuda Ruslara danışmayı kabul etmiştir.²¹ Bu gelişmeler üzerine Akdeniz'de harekete geçen İngiltere Girit'e yerleşmeye karar vermiş ve Yunanistan'ın Girit'i ilhak etmesini önlemek adına Osmanlı Devleti'nin birtakım tavizler vermesini istemiştir. Girit'teki ayaklanmanın ileri boyutlara taşınmasını istemeyen Osmanlı Devleti Ekim 1878'de Hanya yakınlarındaki Halepa'da Rumlarla bir sözleşme imzalayarak Adaya birtakım

16 Cemal Tukin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları, 1821 Yılına Kadar Girit", *Bellekten*, 9/34, (Nisan 1945), s. 206.

17 Murat Hatipoğlu, *Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 20.

18 Kerim Sadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Tarihi Maddecilik*, Çeltut Matbaası, İstanbul, 1941, s. 35. Ayrıca bkz. Zekeriya Türkmen, "Girit Adası'nı Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler, (1821-1869)", *Türkler*, c. 12, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 859-869.

19 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih, (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1991, s.225.

20 Bkz. Erkan Tural, "Bir Belge: Bir Akdeniz Adasının Serencamı ve 1868 Girit Vilayet Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 14/2, (Temmuz 2005), ss.67-98.

21 Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih, (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s.558.

imtiyazlar tanımıştır. Halepa Sözleşmesi olarak bilinen bu belgeye göre Girit'e Hıristiyan bir vali atanması mümkün hale gelmiştir.²² Bu aşamadan sonra Giritli Rumların temel hedefi Halepa Sözleşmesi'yle elde edilen hakların genişletilmesi ve son kertede Adanın Yunanistan'a bağlanması yönünde olmuştur.

1889'dan itibaren Adadaki Rumlarla Müslümanlar arasındaki gerginlikler tırmanışa geçmiş ve bunun üzerine Osmanlı Devleti Halepa Sözleşmesi'nin uygulanmasında kısıtlamalara gidileceğini duyurmuştur. Avrupalı devletlerin müdahale girişimlerine yol açan bu gelişme Adada çok başlı bir yönetim durumunu ortaya çıkarmıştır. Bir yanda Avrupalı devletlerin temsilcileri ve Girit meclisinde aktif rol oynayan Rum milletvekilleri ve diğer yanda Osmanlı Devleti'nin Girit'e atadığı valiler bu yönetim kargaşasını besleyen unsurlardır.²³ Avrupalı devletlerin Girit'e müdahaleleri Adadaki huzursuzlukları sonlandırmamıştır. 1896 yılında Girit'te patlak veren isyan huzursuzluğu büsbütün tırmandırmıştır. Yunanistan'dan Adaya gönderilen 10.000'i aşkın gönüllünün giriştiği tahrip eylemleri Adayı yaşanmaz bir hale getirmiştir. Bu olaylar karşısında köylerini terk eden Müslümanlar şehirlere ve kalelere sığınmışlar ve olayları protesto eylemleri düzenlemişlerdir.²⁴ 1897 yılına gelindiğinde Yunanistan Albay Timoleon Vassos komutasındaki bir askeri birliği Girit'e göndermiş ve Adanın Yunan Kralı adına işgal edildiğini duyurmuştur.²⁵ Adada yoğun bir Müslüman kıyımının başladığı bu ortamda Avrupalı büyük devletler Yunanistan'a nota vermelerine rağmen Yunanistan geri adım atmaya yanaşmamış ve nihayetinde Girit'e Hıristiyan bir valinin atanması kararlaştırılmıştır.²⁶ 1897 Türk-Yunan harbinin en önemli sebebinin teşkil eden bu gelişmelerin yol açtığı süreç, Girit'in Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasının önünü açacak yeni gelişmelere ortam hazırlamıştır.²⁷ 1908'de Adanın Yunanistan'a ilhakı kararlaştırılmış ve Balkan Savaşları sonucunda Girit'in Yunanistan'a devri tamamlanmıştır.

Girit'te Eğitim Hizmetleri ve İslam Mekteplerinin Genel Durumu

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında yapılan reformlar ve buna bağlı olarak eğitim kurumlarının modernleştirilmesi genelde Tanzimat dönemi ile ilişkilendirilir. Tanzimat Fermanı'nda eğitim konusuna değinen bir ifade olmamasına karşın, eğitim alanındaki modernleşme hamleleri dönemin liberal

22 Aynı yer.

23 Melek Öksüz, "Girit Meselesi'nin Belirsizlik Yılları (1908-1913)", *Karadeniz Araştırmaları*, 25, (Bahar 2010), s. 97.

24 Şenışık, *a.g.e.*, s. 114.

25 *A.g.m.*, s. 98; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 563.

26 Yunanistan'ın adaya asker çıkardığı sürecin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Metin Hülagü, "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *CIEPO-14 Uluslararası Türk İncelemeleri Kongresi*, Ege Üniversitesi, 18-22 Eylül 2000, İzmir, ss.321-359.

27 *1897 Türk-Yunan Harbi*, Haz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 7-8.

havası ve batılılaşma konusunda istekli yöneticilerin sayesinde gerçekleşmiştir.²⁸ Özellikle 1847'de kurulan ve 1857'de Maarif-i Umumiye Nezareti adını alacak olan Mekâtib-i Umumiye Nezareti ile Osmanlı Devleti'nde eğitimi yönlendiren bir sistem oluşturulmuştur. Daha sonra düzenlenen 1869 Maarif Nizamnamesiyle eğitim işleri bir standarda kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu nizamnameye göre sıbyan mektepleri, rüşdiyeler ve idadilerin hangi koşullarda kurulacağı, finansmanlarının ne olacağı ve eğitim-öğretimin genel işleyişi ile ilgili konular karara bağlanmıştır.²⁹ Ancak bu reformlarla Osmanlı devlet adamları öncelikle öğrencilerin terbiye edilmelerini amaçlamış, dünyevi anlamda deneysel ve pratik bilgilerin edinilmesi ise ikinci planda kalmıştır.³⁰

Kırım Savaşı sırasında İngiltere ve Fransa ile yakınlaşan ve Avrupa devletler sitemine eklenen Osmanlı Devleti'nde ilan edilen Islahat Fermanı ile eğitim konusunda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. O zamana kadar gayri Müslimlerin eğitim hizmetleri dini otoriteler tarafından düzenlenirken Islahat Fermanının azınlıklara yönelik getirdiği eşitlikçi tutum sayesinde ve Osmanlılık ruhu çerçevesinde eğitim hizmetleri toplumun bütün kesimlerine devlet hizmeti anlayışıyla götürülmüştür.³¹

Tanzimat döneminde devletin eğitim hizmetlerinin Balkanlar'da ve Ege Adaları'nda yaygınlaşması 1848-49 gibi oldukça erken bir dönemde gerçekleşmiştir. Aynı tarihlerde Niş, Manastır, Sofya, Silistre, Serez, Bosna ve Arnavutluk gibi merkezlerle birlikte Girit'te kaza merkezlerinde rüştiye okullarının açıldığı bilinmektedir.³² Ancak Tanzimat döneminin sonuna kadar Balkanlar'da eğitim hizmetlerinin eksiksiz bir şekilde yürütüldüğünü ileri sürmek mümkün değildir. Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan reformların Girit'te yarattığı etkileri ve dönemin eğitim yapısını 1876 yılında Girit'in Resmo sancağında dünyaya gelen ve Adada geçen ilk eğitim yıllarını kaleme alan Ahmet Cevat Emre'nin anıları, son derece canlı bir üslupla tasvir etmektedir. Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernizasyonunun çöküş dönemine denk gelen özelliğini dönemi yaşamış şahısların kişisel gözlemlerinden yola çıkarak tasvir etmeye çalışmak kuşkusuz tarihsel akışa daha geniş bir perspektiften bakma imkânı sağlayacaktır.³³

28 Bkz. Sadrettin Celal Antel, *Tanzimat Maarifi*, (ayrı basım), Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

29 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.67.

30 Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması Bildirileri (1853-1856)*, (22-23 Mayıs 2006), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007, ss.61-84.

31 *A.g.m.*, s. 68.

32 Selçuk Akşin Somel, "Ottoman Islamic Education in the Balkans in the Nineteenth Century", *Islamic Studies*, 36-2/3, Special Issue: Islam in the Balkans, (Summer/Autumn 1997), s. 449.

33 Philipp Wirtz, *Depicting the Late Ottoman Empire in Turkish Autobiographies: Images of a Past Word*, Routledge, New York, 2017, s.88.

A. C. Emre, Girit'te İslam ahalisine ait olan iptidai mektepte aldığı eğitimin dini bilgilerden ibaret olduğunu, Kuran'ı Kerim'den çeşitli kısa surelerin okutulduğunu, ibadet ve abdest almaya dönük bilgilerin yaygın bir şekilde öğretildiğini ancak öğretmenlerinin bile rik'a hattı bilmedikleri için kendilerine kalın yazı okutturulmaya çalışıldığını aktarmaktadır.³⁴ Yazma becerisi konusundaki yetersizliğini gidermek için anneannesinin de telkinleriyle İslam mekteplerinin kapalı olduğu Cuma günleri Rum mektebine devam eden Emre, gözlemlerini şu sözlerle dile getirmektedir:

“Kilise avlusundaki Rum okulunun daskalosuna (öğretmenine) gittim, anneannemin arzusunu anlattım. Daskalos sevinerek kabul etti, bana bir Rumca alfabe ve bir yazarbozar alındı, anneciğimin diktiği, omuza asılan keseye bunlar kondu. Rum okuluna başladım; bu okulda alfabe okuyan çocuklar vardı, büyüklerden bir kız ara sıra bizi okuturdu. Rumca okumayı kolay ve çabuk öğrendim, bir senede kitabım üç defa değişti; ikinci yılda hesap (aritmetik) dersi de alıyordum, kalemle yazmağa başladığım defterim de vardı. Zihnim hesaba çok yatıktı, hiç yanılmadan yumurta alışverişini yapardım. İkinci sene sonunda imtihan da etmişlerdi, aritmetikten, hiç unutmam, bir yumurta problemi vermişlerdi; verdiğim cevap daskalosuna da mümeyyizleri de güldürmüştü.”³⁵

Ahmet Cevat emre, Kandiye idadisinde geçen öğrencilik yıllarını aktardığı satırlarda ise İslam mekteplerinde cari olan dönemin eğitim anlayışını ortaya koymaktadır:

Hocaların hepsi sarıklı ve cübbeli idi. İstanbul'dan gelmiş olan matematik hocasından başkaları Kandiyalı idiler. Farsça hocası yumuşak adamdı. Şirazlı Saadi'nin Bostanını okuturdu, kolay anladığım ve çok hoşlandığım bir dersti. Yusuvarlak bir ihtiyar hafız olan tecvit hocası da falakaya yatırmazdı, -fakat nasıl anlatayım- dinsel bir itikat ile çocuğun sesi tecvitli okumaya yatışın diye ağzına tükürürdü; bu pisliği yutmaya katlanmıyana sıfır verirdi. Yalnız hüsnühat (kaligrafi) için bir sivil, Rumca için bir Rum gelirdi. Bunların ceza vermesi adet değildi.”³⁶

Emre'nin anlatımında da görüldüğü gibi Girit'te Rum ve İslam mektepleri serbestçe faaliyetlerini yürütebiliyorlardı. 1899 yılında ilan edilen Girit Kanun-u Esasisi'nin 21. Maddesi eğitim işlerine ayrılmıştır. Buna göre; *emr-i ta'lim ve tedris serbesttir. Ancak vazife-i tedrisiye kanunen matlub olan hüsn-i ahlâk ve kabiliyeti haiz olanlar tarafından ifa olmak ve edeb ve emniyet-i umumiye ve riayet-i ahkâm-ı kanuniye için hükümetin nezareti tahtında bulunmak meşruttur. Tahsil-i iptidai mecburi ve meccanen icra edilecektir.*³⁷

Girit'te Müslüman ahalinin eğitim konusunda Rumlarla kıyaslandığında, son derece kötü bir durumda olduğu görülmektedir. Özellikle kırsal kesimde yaşayan Müslümanlar arasında okur-yazarlık oranı son derece düşük iken Rum

34 Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi, Mustafa Kemal Neler Yaptı?*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960, s. 8.

35 A.g.e., s.11.

36 A.g.e., s.16.

37 *Girit Kanun-u Esasisi, Madde: 21, Hanya, 17 Nisan Sene 1899, s. 7.*

gençler Yunanistan'daki çeşitli okullarda eğitim görmeye gönderilmişlerdir. Bu sayede önemli yöneticilik pozisyonlarına yükselen Rum gençler Adadaki siyasal durumun şekillenmesinde belirleyici roller elde etmişlerdir. Cemaatin eğitim işleri ayrı olarak yürütüldüğü halde idari olarak vilayet merkezinde *Vilayet Maarif Meclisi* adı altında tek bir meclisin varlığı tespit edilebilmektedir.³⁸

Adıyeke; Adada Müslüman cemaatin eğitimine dair ilk düzenlemenin 21 Nisan 1309 (3 Mayıs 1893) tarihli bir irade ile gündeme geldiğini aktarmışsa da Girit'teki Müslüman ahaliye mahsus maarif nizamnamesinin yayınlandığı tarih 29 Rebiülevvel 1299 (18 Şubat 1882)'dir.³⁹ 94 maddeden müteşekkil olan bu nizamnamenin dikkat çeken tarafı eğitimde Rumlar karşısında geri bir durumda bulunan Müslüman ahaliyi eğitime yönlendirmek ve bu konuda gerekli olan tedbirlerin alınması olmuştur. Nizamnamenin birinci maddesinde Girit ahali İslam çocukları için iptadi derecedeki mektepler zorunlu kılınmış ve maarif tahsisatının ödenmesi mecburi tutulmuştur.⁴⁰ Zorunlu eğitimin icra edilmesi için liva merkezlerinde altı ay ve kazalarda ise bir sene müddet tanınmıştır.⁴¹ Zorunlu eğitime tabi olacak erkek çocuklar için altı yaşından on bir yaşına kadar ve kız çocukları için de beş yaşından on yaşına kadar olan süre esas alınmıştır.⁴² Bu nizamnamenin eğitimin finansmanı ile ilgili olan maddelerinde ise; maarif meclisleri ve maarif şubeleri tarafından zorunlu tutulacak olan maarif tahsisatının yeterli olmaması durumunda hükümetin bazı önlemler alacağı belirtilmiştir.⁴³ Bununla birlikte; veliler tarafından verilecek olan ücret-i tedrisiye, vilayet varidatından devletin maarife tahsis ettiği meblağın İslam cemaatine ait kısmı, memurin maşatı tevkifatı, tarh olunmuş emlak ve akar ile çocuklarını okula göndermeyenlere kesilecek cezalar da eğitimin finansmanında kullanılacaktı.⁴⁴ Okul noksanlığı nedeniyle Giritli Müslümanların eğitim imkânından yoksun olmalarının önüne geçilebilmesi için icab eden karyelerde birer Mektebi iptidai ve kazasına göre de kaza merkezlerinde birer rüşdiye mektebi kurulacaktır.⁴⁵ Şehirlerde ise mekteb-i iptidaiyeden başka birer zükûr (erkek) ve birer inas (kız) rüşdiyesi ve rüşdiyelerin fevkinde birer zükûr idadiyesi bulunacaktır.⁴⁶

1310 senesi Girit vilayet salnamesine göre Adada 43 adet kız sıbyan mektebi ve 3 adet rüşdiye mektebi varken erkekler içinse 161 adet sıbyan ve 12 adet rüşdiye mektebi mevcuttu.⁴⁷ Bu okullarda okuyan öğrenci sayısına bakıldığında 1357 kız öğrenciye karşılık 6214 erkek öğrenci fiili olarak

38 Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, s. 88.

39 Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)*, A. DVN. MKL. 21/15, 29 Ra. 1299 (18 Şubat 1882).

40 *Girit Vilayeti Ahali-i İslamiye'ye Mahsus Maarif Nizamnamesi Mevadd-ı Esasiye, Madde 1.* Bkz. Ek I.

41 *Girit Vilayeti Ahali-i İslamiye'ye Mahsus Maarif Nizamnamesi Mevadd-ı Esasiye, Madde 2.*

42 *Girit Vilayeti Ahali-i İslamiye'ye Mahsus Maarif Nizamnamesi Mevadd-ı Esasiye, Madde 3.*

43 *Girit Vilayeti Ahali-i İslamiye'ye Mahsus Maarif Nizamnamesi Mevadd-ı Esasiye, Madde 6.*

44 *Girit Vilayeti Ahali-i İslamiye'ye Mahsus Maarif Nizamnamesi Mevadd-ı Esasiye, Madde 7.*

45 *Girit Vilayeti Ahali-i İslamiye'ye Mahsus Maarif Nizamnamesi Mevadd-ı Esasiye, Madde 33.*

46 *Girit Vilayeti Ahali-i İslamiye'ye Mahsus Maarif Nizamnamesi Mevadd-ı Esasiye, Madde 34.*

47 Krş. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 102.

öğrenim görmekteydi.⁴⁸ Aynı seneye ait kayıtların Hıristiyan ahalinin durumuna ilişkin olanları ise şu şekildeydi; kızlara ait beş adet sıbyan mektebi ve üç adet rüşdiyede ile erkeklere ait 259 sıbyan ve 7 rüşdiye mektebinde toplamda 661 kız öğrenci ve 11848 erkek öğrenci kayıtlı durumdaydı.⁴⁹

Adıyeye'nin aktardığına göre; Girit'te dersler önceleri tümüyle din eğitimi üzerine oturtulurken matematik, tarih ve coğrafya gibi dersler de ilerleyen dönemlerde müfredata eklenmiştir.⁵⁰ II. Abdülhamid döneminde dinsel düşüncenin entelektüel hayatı şekillendirdiği ortamda Müslüman okullarının müfredatları incelenerek din derslerinin sayısının artırılmasına karar verilmiştir.⁵¹ Bu dönemin gerektirdiği nitelikli insan gücünün yetiştirilebilmesi için İmparatorluğun çeşitli coğrafyalarında modern mektepler tesis edilmiştir. 1875 yılında Girit'te öğretmen açığını gidermek için Darülmualimin-i Sıbyan Mektebi açılmıştır.⁵² Bununla birlikte, Girit'te bir Kaptan Mektebi açılması kararı alınmışsa da bütçe yetersizliğinden bu plan hayata geçirilememiştir.⁵³

Rum Ayrılcılığına Karşı Eğitim Seferberliği: Osmanlı Yöneticilerinin Aldığı Önlemler

Girit'te Rum isyanlarının çeşitli defalar ortaya çıkması karşısında Adadaki Müslüman ahali birçok bakımdan zor duruma düşmüştür. Yaşadıkları köyleri terk eden ve çoğu zaman isyancılar tarafından canlarına ve mallarına kast edilen İslam ahalisinin karşılaştığı önemli bir sorun da Adada giderek güçlenen Yunan kültürünün etkisi altına girilmesiydi.⁵⁴ Özellikle Adanın muhtariyet kazanmasının ardından eğitimde görülen Yunan etkisi Müslümanları zor durumda bırakan önemli sorunların başında geliyordu. Girit'te Etnik-i Eteryâ hareketinin ne surette adam kazandığı ve genç zihinleri bulandırdığı yönünde devlet adamları birçok layihalar düzenleyerek ilgilileri bu konuda uyarmışlardır.⁵⁵

Girit'teki bütün okullarda öğretmenler dersleri Yunanca olarak vermeleri konusunda zorlanmakta, ders programlarına Müslümanlar aleyhine müdahale edilmekte, Yunan öğretmen okullarından mezun olanlar İslam mekteplerinde öğretmen olarak istihdam edilmekte ve İslam mekteplerinin ödenekleri

48 *Salname-i Vilayet-i Girid, 1310*, Vilayet Matbaasında Tab' Olunmuştur, 1310, s.184.

49 *Salname-i Vilayet-i Girid, 1310*, Vilayet Matbaasında Tab' Olunmuştur, 1310, s.182.

50 Adıyeye, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, s. 93.

51 Benjamin C. Fortna, "Islamic Morality in Late Ottoman "Secular" Schools", *IJMES*, 32/3 (August 2000), s. 377.

52 Kodaman, *a.g.e.*, s. 147.

53 Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 664.

54 Bu dönemde Osmanlı basınında Girit Müslümanlarının karşı karşıya oldukları saldırılar sıklıkla haberleştirilmiştir. *Sırat-ı Müstakim*, 10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908. Dahası, Müslüman ahaliye karşı suç işleyenlerin de herhangi bir cezai müeyyide ile karşılaşmadıkları da basında işlenen konular arasındaydı. "Girid Zindanı", *Tearüf-i Müslimin*, 11 Kasım 1910.

55 *BOA, Y. PRK. DH. 6/34, 30 Za. 1310*, (14 Temmuz 1893).

geciktirilmekteydi.⁵⁶ Bunun yanı sıra, özellikle 1900 senesinden itibaren Hıristiyan ahalisine ait mektepler teftişten azade kılınmaya çalışılmış ve İslam mekteplerinde görev yapan öğretmenlerin vefat etmeleri durumunda kadroları lağvedilmek suretiyle yerlerine Hıristiyan öğretmenler görevlendirilmiştir.⁵⁷ Bu koşullar atında kültürel aidiyetlerini sürdürmeyi amaçlayan Girit'in Müslüman ahalisinin eğitim imkânlarının artırılması için Osmanlı devlet adamları XIX. y.y.'ın ortalarından itibaren çeşitli önlemler alma yoluna gitmişlerdir. Öncelikle İslam mekteplerindeki durumun kontrol altına alınması ve denetlenmesi için kurulan *Maarif-i İslamiye Müfettiş-i Umumisi* adlı kurulun görevlerini belirleyen bir talimatname yayınlanmıştır. Girit vilayet merkezinde ikamet edecek olan bu kurul altı ayda bir sancak ve kazalardaki İslam mekteplerini teftiş edip öğrencilerin devam durumunu kontrol edecek ve okula devam etme yaşına gelmiş erkek ve kız çocuklarının sayılarını gösteren çizelgeler oluşturacaktır.⁵⁸ Talimatnamenin beşinci maddesi olan ve öğrencilerin devam durumlarını gösteren çizelgelerin düzenli bir şekilde tutulması görevi II. Abdülhamid döneminin karakteristik eğitim anlayışını ortaya koymaktadır. Disiplin ve kontrol mekanizmasının Girit adasındaki yansımaları sözü edilen madde ile varlık bulmuştur.⁵⁹ Adadaki Yunan kültürünün yaygınlaşması Girit'in İslam ahalisini endişelendirdiği gibi devlet adamlarını da bu konuda harekete geçirmiştir. Talimatnamenin dördüncü maddesinde İslam mekteplerinde derslerin *lisan-ı Osmani* ile okutulmasına dikkat edilmesi istenmiştir.⁶⁰ II. Abdülhamid döneminde Osmanlı mekteplerinde okuyan öğrencilerin İslami bir kimlik kazanmaları için her türlü resmi yönlendirmeler eğitim bürokrasisince yapılmıştır.⁶¹ Bu konudaki yaptırımlara bahse konu olan talimatnamede de rastlamak mümkündür. Zira yedinci maddeye göre öğrencilerin ibadete alıştırmaları için öğlen ve ikinci vakitlerinde namazların muallimler tarafından cemaatle kıldırılmasına dikkat edilmesi ve müfettişlerin de bu zamanlara nezaret etmeleri ifade edilmiştir.⁶² Öte yandan, ders programlarında gidilen değişikliğe göre; Mekteb-i Kebir-i İnas'ın dördüncü sınıf dersleri arasında olan Süleyman Paşa İlmihali yerine müellifi daha güvenilir olan bir risalenin okutulması ve Mekâtib-i rüşdiyenin dördüncü sınıfında tedarik edilen Evrak-ı Perişan adlı kitabın yerine de edebiyat-ı Osmaniye'ye müteallik bir kitabın tedarik edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶³

56 A. Nühket Adıyeke, "Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması (1908-1913)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1, (1991), s.63.

57 Tahmisci-zade Mehmed Macid, *Girit Hatıraları*, (Yay. Haz.) İsmet Miroğlu-İlhan Şahin, Tercüman 101 Eser, İstanbul, 1977, s. 11-15.

58 BOA, Y.PRK. MF, 1/35, 29 Za. 1301, (30 Ekim 1884). Bkz. Ek II.

59 BOA, Y.PRK. MF, 1/35, 29 Za. 1301, (30 Ekim 1884).

60 BOA, Y.PRK. MF, 1/35, 29 Za. 1301, (30 Ekim 1884).

61 Benjamin Fortna, "Discipline in a Late Ottoman Provincial Secondary School, 1903", *The Modern Middle East: A Source Book*, (Edt.) Camron Michael Amin vd., Oxford University Press, New York, 2006, ss.48-53.

62 BOA, Y.PRK. MF, 1/35, 29 Za 1301, (30 Ekim 1884).

63 BOA, İ. MTZ. GR. 28/1010, 16 Ş 1310, (3 Mayıs 1893).

Girit'in İslam çocuklarının eğitime meyilli olmayanların ve kabiliyetsiz olanların da çeşitli zanaat kollarına yönlendirilmeleriyle beşeri sermayenin bütün kesimlerine bir nitelik kazandırılmaya çalışılmıştır.⁶⁴ Girit'in Yunan kültürünün yörüngesine girmesinin diğer bir boyutu da İslam mekteplerinin olmadığı yerlerde gençlerin Rum mekteplerine devam etmeleri için mecbur tutulmaları olmuştur. Sadaret tarafından gerekli önlemlerin alınması konusunda Hariciye Nezaretine yazılan resmi yazıda bu konunun ehemmiyetle araştırılması istenmiştir.⁶⁵ Bu konuda Osmanlı devlet ricalinin aldığı önlemlerden biri; İslam mekteplerinin sayısının artırılması yönünde olmuştur. Zira Rum mekteplerinde Yunan emellerine uygun bir eğitim anlayışının hâkim durumda olduğu ve Rum Metropolitinin de bu amaç için hizmet ettiği Osmanlı devlet adamlarının bilgisi dâhilindedir.⁶⁶ Nitekim Rum mekteplerinde okutulan risale ve kitapların Yunan emellerine hizmet eden cinsten olduğu, bunun yanında iptidai mektepler müfredatının Yunanistan Darülfünununa gönderildiği bilgisi üzerine Hıristiyan tebaanın maarif nizamnamesinin bazı maddelerinin değiştirilmesi istenmiştir.⁶⁷

Girit maarif nizamnamesinde yapılan değişikliğe göre; 40 öğrencinin bulunduğu yerlerde okul açılması zorunlu hale getirilmiştir. Bunun yanında kaza merkezlerinde rüşdiye açma yetkisi ve maarif tediyesinin ödenmediği yerlerde okulların kapatılma yetkisi maarif meclislerine bırakılmıştır.⁶⁸

Öte yandan Yunan mekteplerinden mezun olan öğretmenlerin Adada ayrılıkçı anlayışı yaygınlaştırmaya çalıştıkları raporlara yansıyan bir durum olmuştur. Bu tarz öğretmenlerin çeşitli meclislerde aza olarak yer aldıkları ve Girit'in Yunanistan'a iltihakının sağlanması yönünde çalıştıkları belirlenmiştir. Bununla birlikte Osmanlı'nın Girit'teki idaresinin zayıflatılması durumunda vergilerin de buna bağlı olarak azaltılacağı ve adanın zenginleşeceği fikri mekteplerde yaygın olarak ifade edilmektedir.⁶⁹ Bu faaliyetler içinde bulunan öğretmenler için hiçbir ödün verilmemesi ve hükümet-i mahalliye tarafından adalet ve hakkaniyet ölçüsünde durumun incelenmesi istenmiştir.⁷⁰

Daha önce de ifade edildiği gibi Girit'teki İslam mekteplerinin yetersizliği ve mevcut okulların maddi olanaksızlıklardan dolayı idare edilemez durumda olmaları nedeniyle Osmanlı devlet adamları birtakım arayışlara gitmişlerdir.⁷¹ Tanzimat Dairesi Meclis-i Mahsus tarafından hazırlanan bir layihada Girit'teki maarif işleri ile ilgili birtakım kararlar alınmıştır. Buna göre; maarif-i umumiyenin tesisi için öğretmen maaşlarının ödenmesi ve daha önce kapatılmış olan mekteplerin tekrar açılması için Resmo, Kandiye ve Hanya için tahsisat

64 BOA, Y.PRK. MF. 1/35, 29 Za 1301, (30 Ekim 1884).

65 BOA, BEO 1405/105335, 18 B 1317, (22 Kasım 1899).

66 BOA, MKT. MHM. 499/25, 11 B 1306, (13 Mart 1889).

67 BOA, MKT. MHM. 489/6, 16 C 1303, (22 Mart 1886).

68 BOA, İ. MTZ. GR. 28/1010, 16 Ş 1310, (3 Mayıs 1893)-5.

69 BOA, Y. PRK. UM. 7/76, 9 R 1302, (22 Haziran 1885).

70 BOA, Y. PRK. UM. 7/76, 9 R 1302, (22 Haziran 1885)-2.

71 BOA, MF. MKT, 396/7, 3 M 1316, (24 Mayıs 1898).

talesinde bulunulmuştur. Bunun yanında Hanya sancağında *asakir-i ecnebiyenin taht-ı işgalinde bulunan zükûr ve inas mektepleri dairelerinin tahliye edilmesi* Girit Maarif Meclisi tarafından Maarif Nezareti'nden istenmiştir.⁷² Bunun yanı sıra, şimdilik Resmo sancağı için aylık 4681, Kandiye için 10500 ve Hanya sancağı için de 10.000 kuruş talep edilmiştir.⁷³

Girit'te Rumların eğitim aracılığıyla ulusal bilinçlenme yaşadıkları bu dönem aynı zamanda İmparatorluğun diğer halklarının da ehemmiyet verdikleri bir yöntem olmuştur. Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Girit'ten de birçok Rum genç Yunanistan'daki çeşitli okullarda eğitim görüp Adaya geri döndükten sonra "Yunanlılık fikrini" aşlamak için çabalamıştır.⁷⁴ Nitekim Girit'te baş gösteren sorunlar üzerine bizzat adaya giden Sadrazam Âli Paşa hazırlamış olduğu layihada bu durumu işaret etmiştir. *Rum gençlerinin Yunanistan'a gönderilmesi velhasıl bir yandan bütün İsevi tebaanın terbiye ve efkârca devlet-i âliyyeye muhalif olmağa yüz tutması... şeklinde olumsuzluk karşısında Âli Paşa'nın önerisi* Hıristiyan ve Müslüman öğrencilerin karma mekteplerde eğitim görmeleri ve Hıristiyanlara Türkçenin öğretilmesi şartıyla devlet kademelerinde kendilerinin de eşit bir şekilde istihdam edilmeleri yönünde olmuştur.⁷⁵ Girit sorununun başlangıç evrelerine ait olan bu layiha, liyakat ve eşitlik gibi yönetim pratikleriyle sorunların üstesinden gelineceğine inanıldığını göstermektedir. Ancak, ilerleyen dönemlerde sorunun bu türden önlemlerle aşılamayacağı anlaşılmıştır. Girit'te yaşayan Müslüman gençlerin İstanbul'daki çeşitli mekteplere yönlendirilmesi de Osmanlı devlet adamlarının başvurduğu yöntemlerden biri olmuştur. XIX. y.y.'ın sonlarından itibaren sıklıkla bu yönetime başvurulduğu konu ile ilgili belgelerin bolluğundan anlaşılmaktadır.⁷⁶ Ancak bütün bu önlemlere rağmen Girit'teki Osmanlı idaresinin çözülmesi engellenememiştir.

Sonuç

XIX. y.y. bütün imparatorluklar gibi Osmanlı Devleti için de felaketlerle sonuçlanan bir süreci başlatmıştır. Çok uluslu ve çok etnili bir devlet olan Osmanlı Devleti bir yandan rekabet içinde olduğu Avrupalı büyük devletlerle mücadele ederken diğer yandan da hâkimiyetinin iyice zayıfladığı topraklarda varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Yunan isyanından ayrı düşünemeyeceğimiz Girit sorunu, Osmanlı Devleti'nde sözü edilen sorunlar yumağının varlığını hissettirdiği bir döneme denk gelmiş ve ulusçu/ayrılıkçı bir temelde ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde, eğitim olgusunun ulusçuluk düşüncesinin aşılmasında ya da birlikte yaşama düşüncesinin kökleştirilmesinde önemli

72 BOA, MF. MKT, 396/7, 3 M 1316, (24 Mayıs 1898)-5.

73 BOA, MF. MKT, 396/7, 3 M 1316, (24 Mayıs 1898)-5.

74 Zafer Toprak, *Türkiye'de Popülizm 1908-1923*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013, s.175.

75 BOA, Y. EE, 91/29, 3 Ş 1284, (30 Kasım 1867).

76 BOA, MV. 133/36, 5 Ş 1327, (20 Ekim 1909).

bir parametre olduğu gerçeği, Girit sorununda da eğitim olgusu üzerinde düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Girit sorununun baş edilemez bir boyut kazandığı bir dönemde Giritli Rumların Yunanlılık fikrini Ada halkına aşılacak için başvurdukları ilk akla gelen yöntem eğitim olmuştur. Yunanistan'daki yüksek mekteplerde okuyan Giritli Rum gençler Adaya döndüklerinde ayrılıkçı emellere hizmet etmişler ve bu duygularla donandıklarından ulusçu bir akım başlatmışlardır. Girit'te Osmanlı hâkimiyetinin zayıflamaya başlamasıyla da Rum mekteplerinde okutulan derslere müdahale edilerek Osmanlı idaresi aleyhine bir ruh aşılanmaya çalışılmıştır. Özellikle, Girit'in Osmanlı yönetim dairesinden aşamalı bir şekilde çıkmaya başladığı ve Adada Rum nüfuzunun İslam toplumu aleyhinde genişlemeye başladığı yüzyılın son çeyreğinde yaşanan siyasal gelişmelerin Adadaki eğitim ortamına da büyük yansımaları olmuştur. Avrupalı büyük güçlerin baskıları ve Adadaki Rum toplumunun yönetimde giderek artan ölçülerde söz sahibi olmaya başladığı bu dönemde, İslam ahalisine ait mektepler Rum eğitim kurumları karşısında belirgin bir şekilde gerilemiştir. Esasen, Adadaki Rum isyanının başladığı ilk evrelerden itibaren milliyetçilik ve Helenizm doğrultusunda yaşanan kıpırdanma, zaman ilerledikçe yerini tam bir eğitim seferberliğine bırakmıştır. Girit'te Rum eğitim seferberliğinin yaşandığı koşullarda var olmaya çalışan İslam mektepleri İmparatorluğun genel manadaki eğitim reformlarını tatbik etme telaşı bir yana, Rum toplumunun eğitim, teknik ve entelektüel alanlardaki ilerlemeleri karşısında toplumu ayakta tutarak rekabet etme potansiyelini canlı tutmak ve İmparatorluk merkezi ile idari-kültürel bağları güçlendirecek adımlar atmak gibi konularda önemli roller üstlenmiştir.

Girit'teki İslam mekteplerinin de müdahil olan Rumlar, vilayet meclisinin aldığı kararlar yoluyla matematik, coğrafya ve tarih gibi derslerin Rumca öğretilmesi yoluna gitmişlerdir. Hâlihazırda Adanın fethinden itibaren Osmanlı idaresinin Rum kültürünün gelişmesine imkân sağlayan ılımlı yönü 1800'lü yılların sonunda muzır durumların yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Osmanlı devlet adamlarının bu durumun farkına varmaları ve önlem alma yoluna gitmeleri yüzyılın sonlarına denk geldiği için Girit bunalımının aşılması mümkün olmamıştır.

Girit'teki İslam mekteplerini ıslah edilmesi, çeşitli nizamnamelerle eğitim işlerinin düzenlenmesi ve eğitimin finansman sorununa çözümler aranması Girit bunalımının bir sonuca bağlanma evresinde sonuç vermeyecek şekilde palyatif önlemler olarak tarihe geçmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecini hızlandıran ayrılıkçı isyanlarla baş edilmesinde ve Osmanlılık düşüncesinin hâkim kılınmasında eğitim faaliyetlerinin devlet adamları tarafından siyasal bir öğe olarak kullanıldığını ileri sürmek mümkün olsa da bu aracın kalıcı sonuçlar doğuracak bir perspektifle ele alındığını iddia etmek ise oldukça güçtür. Tanzimat reformlarının Osmanlı taşrasında belirli bir standardizasyon dâhilinde uygulanamadığı gerçeğinden hareketle altı

çizilmelidir ki, ulusal tekâmüllerini Batılı devletlerle yakın temasları sonucunda hızlı bir şekilde gerçekleştirme imkânı bulan azınlıklar Müslüman toplumlarla kıyaslandığında kültür, ekonomi, eğitim ve ulusal bilinçlenme gibi alanlarda bir adım öne geçmiştir. Osmanlı devlet adamlarının belki de en açık şekilde Girit isyanı sırasında yakıcı bir önemde olduğunu keşfettikleri eğitim faktörüne eğilmeleri, İmparatorluğun dağılmasını önleyemediği gibi gayrimüslimlerin Osmanlılık düşüncesinden zihinsel ve ulusal anlamda son dönemde ivme kazanan kopuşlarını da durduramamıştır. Denilebilir ki, yakın dönem tarihinin çok acı bir safhasını teşkil eden ve Osmanlı Devleti'ne ait toprakların dağılmasında gerek tarihsel süreç gerekse de sonucu olduğu diplomatik gelişmeler bakımından model olarak kabul edilen Girit'in kaybı, bir yönüyle *millet-i hakime'* nin eğitim alanındaki geri kalmışlığını da ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A. DVN. MKL. 21/15, 29 Ra. 1299 (18 Şubat 1882).

BOA, Y. PRK. DH. 6/34, 30 Za. 1310, (14 Temmuz 1893).

BOA, Y.PRK. MF, 1/35, 29 Za. 1301, (30 Ekim 1884).

BOA, İ. MTZ. GR. 28/1010, 16 Ş 1310, (3 Mayıs 1893).

BOA, BEO 1405/105335, 18 B 1317, (22 Kasım 1899).

BOA, MKT. MHM. 499/25, 11 B 1306, (13 Mart 1889).

BOA, MKT. MHM, 489/6, 16 C 1303, (22 Mart 1886).

BOA, İ. MTZ. GR. 28/1010, 16 Ş 1310, (3 Mayıs 1893)-5.

BOA, Y. PRK. UM. 7/76, 9 R 1302, (22 Haziran 1885).

BOA, Y. PRK. UM. 7/76, 9 R 1302, (22 Haziran 1885)-2.

BOA, MF. MKT, 396/7, 3 M 1316, (24 Mayıs 1898).

BOA, MF. MKT, 396/7, 3 M 1316, (24 Mayıs 1898)-5.

II. Resmi Kayıtlar

Girid Kanun-ı Esasisi, Hanya, 17 Nisan Sene 1899.

Girid Vilayeti Ahali-i İslimiye'ye Mahsus Maarif Nizamnamesi, 29 Ra. 1299 (18 Şubat 1882).

Salname-i Vilayet-i Girid, 1310, Vilayet Matbaasında Tab' Olunmuştur, 1310.

III. Süreli Yayınlar

Sırat-ı Müstakim

Tearüf-i Müslimin

IV. Kitap ve Makaleler

- 1897 *Türk-Yunan Harbi*, Haz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.
- ADIYEKE, A. Nükhet, "Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması (1908-1913)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1, (1991), ss.47-70.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- ANTEL, Sadrettin Celal, *Tanzimat Maarifi*, (ayrı basım), Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- ARMAOĞLU, Fahir, *Siyasi Tarih, (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- BANOĞLU, N. Ahmet, *Tarihte Girit ve Osmanlılar Dönemi*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2005.
- EMRE, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi, Mustafa Kemal Neler Yaptı?*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960.
- ERĞİN, Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- FORTNA Benjamin C., "Dicipline in a Late Ottoman Provincial Secondary School, 1903", *The Modern Middle East: A Source Book*, (Edt.) Camron Michael Amin vd., Oxford University Press, New York, 2006, ss.48-53.
- _____, "Islamic Morality in Late Ottoman "Secular" Schools", *IJMES*, 32/3 (August 2000), ss.369-393.
- HANİOĞLU, Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton&Oxford, 2000.
- HATİPOĞLU, Murat, *Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.
- HÜLAGÜ, Metin, "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *CIEPO-14 Uluslararası Türk İncelemeleri Kongresi*, Ege Üniversitesi, 18-22 Eylül 2000, İzmir, ss.321-359.
- İNALCIK, Halil -Bülent Arı, "Bir Deniz Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu", *Piri Reis Sempozyumu*, İstanbul, 27-29 Eylül 2004, s. 2-20.
- KANTEMİR, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, c. 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, c. 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2007.

- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.
- Naima Tarihi*, c. 4, Çev. Zuhuri Danışman, Bahar Matbaası, İstanbul, 1968.
- ÖKSÜZ, Melek, "Girit Meselesi'nin Belirsizlik Yılları (1908-1913)", *Karadeniz Araştırmaları*, 25, (Bahar 2010), ss. 93-14.
- SADİ, Kerim, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Tarihi Maddecilik*, Çeltut Matbaası, İstanbul, 1941.
- SOMEL, Selçuk Akşin, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması Bildirileri (1853-1856)*, (22-23 Mayıs 2006), İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007, ss.61-84.
- _____, "Ottoman Islamic Education in the Balkans in the Nineteenth Century", *Islamic Studies*, 36-2/3, Special Issue: Islam in the Balkans, (Summer/Autumn 1997), ss. 439-464.
- ŞENİŞİK, Pınar, *The Transformation of Ottoman Crete, Revolt, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century*, I.B. Tauris, London&New York, 2011.
- TAHMİSCİ-zade Mehmed Macid, *Girit Hatıraları*, (Yay. Haz.) İsmet Miroğlu-İlhan Şahin, Tercüman 101 Eser, İstanbul, 1977.
- TEKELİ, İlhan -Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye'de Popülizm 1908-1923*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.
- TUKİN, Cemal, "Girit", *İ.A.*, TDV, c. 14, İstanbul, 1996.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları, 1821 Yılına Kadar Girit", *Bellekten*, 9/34, (Nisan 1945), ss. 163-207.
- TURAL, Erkan, "Bir Belge: Bir Akdeniz Adasının Serencamı ve 1868 Girit Vilayet Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 14/2, (Temmuz 2005), ss. 67-98.
- TÜRKMEN, Zekeriya, "Girit Adası'nı Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler, (1821-1869)", *Türkler*, c. 12, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 859-869.
- UÇAROL Rıfat, *Siyasi Tarih, (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1991.
- WIRTZ, Philipp, *Depicting the Late Ottoman Empire in Turkish Autobiographies: Images of a Past Word*, Routledge, New York, 2017.

Extended Abstract

The loss of the Cretan Island from the Ottoman dominance took a long time, and in general it took the source from the liberal administrative manner with the Edict of Reform (1856) and the nationalist movement stamping 19th century. However, whatever the case may be, it is possible to come across specific dynamics in the Crete rebellions as well as in the other provinces that have left the Ottoman State. Especially after Greece gained its independence status, an intense Greek propaganda was produced in Crete, and as a result of the efforts of local dynamics, Greece entered the cultural and political domain of Greece. This management weakness, which will bring serious crises with the central Ottoman administration, created deep divisions between the Greek and Muslim people. The people of Crete, trying to be mobilized in the direction of separatist ideas with the guidance of the Greek tantalized circles to a great extent, were removed from the Ottoman identity through education in the last phase. For the acquisition of young Cretans in whom Greek cultural values have been engrained or, worst of all, for Muslim children to receive a quality education, the Ottoman state officials have gone into various searches. In the light of the documents in the State Archives of the Turkish Republic, the intense efforts of the Ottoman political elites can be observed to solve the problems in Crete through Education. With this study, it was tried to shed light on a different aspect of the Crete issue and it was revealed how early the role of the education in the political dimension was understood by the Ottoman rulers.

The 19th century started a disastrous process for the Ottoman Empire like all empires. The Ottoman Empire, a multinational and multi-ethnic state, both struggled with the European great states and tried to survive in the lands where its dominance was weakened. The Crete problem, which we cannot separate from the Greek rebellion, coincided with a period when the mentioned problems in the Ottoman Empire made its existence felt and emerged on a nationalist / separatist basis. When evaluated from this aspect, the fact that education is an important parameter in instilling the idea of nationalism or in rooting the idea of living together makes it necessary to think about the education phenomenon in the Cretan problem. At a time when the Cretan problem became unbearable, the first method that came to the mind of the Cretan Greeks to instill the idea of Greekness into the Island people was education. The Cretan Greek youth studying

in high schools in Greece served for separatist aspirations when they returned to the Island and started a nationalist movement as they were equipped with these feelings. Along with the weakening of the Ottoman rule in Crete, an attempt was made to instill a spirit against the Ottoman administration by interfering with the lessons taught in Greek schools. In particular, the political developments experienced in the last quarter of the century, when Crete gradually began to leave the Ottoman administrative office and the Greek influence on the island began to expand against the Islamic community had also great repercussions on the educational environment on the island. In this period when the pressure of the European great powers and the Greek community on the Island began to have an increasing say in the administration, the schools of the Islamic people lagged behind significantly against the Greek educational institutions. Indeed, since the beginning of the Greek revolt in the Island, the movement of nationalism and Hellenism gave way to a full educational mobilization as time progressed. Islamic schools trying to exist in the conditions of Greek education mobilization in Crete, far from the rush to implement the general education reforms of the Empire, have played an important role in the issues such as keeping the society and its potential alive to compete against the Greek community's advances in education, technical and intellectual fields, and have taken steps to strengthen the administrative-cultural ties with the Imperial center.

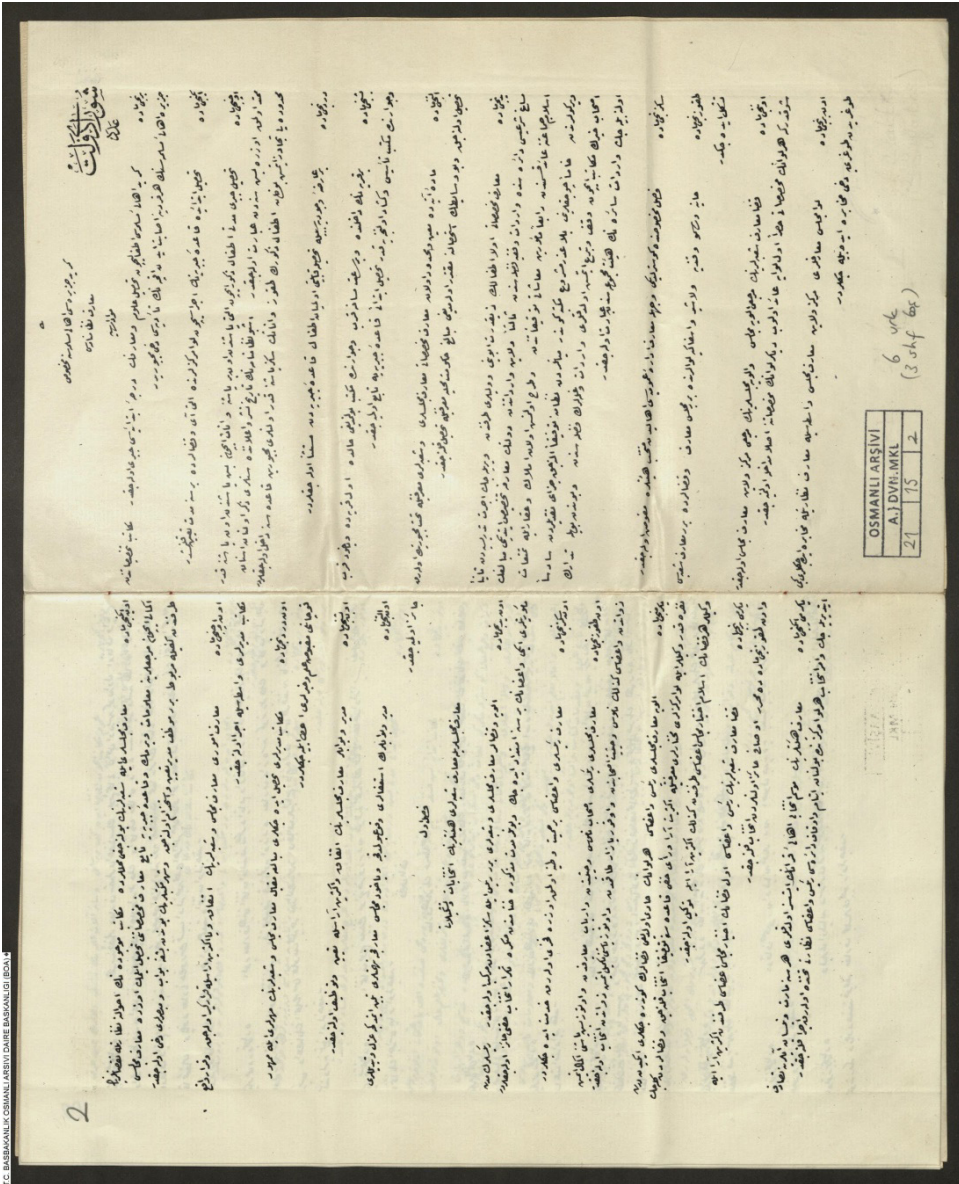
The Greeks, who were also involved in the Islamic schools in Crete, chose to teach courses such as mathematics, geography and history in Greek through the decisions of the provincial council. Since the conquest of the Island, the moderate aspect of the Ottoman administration that allowed the development of the Greek culture brought about the experience of miserable situations at the end of the 1800s. It was not possible to overcome the crisis of Crete because the Ottoman statesmen became aware of this situation and took precautions at the end of the century.

Improvement of Islamic schools in Crete, regulation of educational affairs with various regulations and seeking solutions to the financing problem of education have gone down in history as palliative measures in a way that will not yield any results in the phase of the Crete crisis. When evaluated from this point of view, although it is possible to argue that the educational activities were used as a political element by statesmen in dealing with the separatist riots that accelerated the disintegration process of the Ottoman Empire and the domination of Ottomanism, it is quite difficult to claim that this tool was handled with a perspective that would have permanent results. Considering the fact that the Tanzimat reforms could not be implemented within a certain standardization in the Ottoman provinces, it should be underlined that the minorities who had the opportunity to realize their national developments quickly as a result of their close contact with Western states have taken a step forward in areas such as culture, economy, education and national awareness when compared to Muslim

societies. Perhaps most clearly, the Ottoman statesmen's focus on the education factor, which they discovered to be of serious importance during the Cretan rebellion, neither could prevent the dissolution of the Empire, nor it could stop the recent breakthroughs of non-Muslims from the Ottomanism idea in the mental and national sense. It can be said that the loss of Crete, which constitutes a very painful phase of the recent history and is accepted as a model in terms of both the historical process and the diplomatic developments that it has resulted in the dissolution of the lands belonging to the Ottoman Empire, it also reveals the backwardness of the supreme nation in the field of education.

EKLER

Ek 1: Gird Ceziresi Ahali-i Müslimesine Mahsus Maarif Nizamnamesi

T.C. BAKANLIK OSMANLI ARSIVI DARE BAŞKANLIĞI (BOSAN)

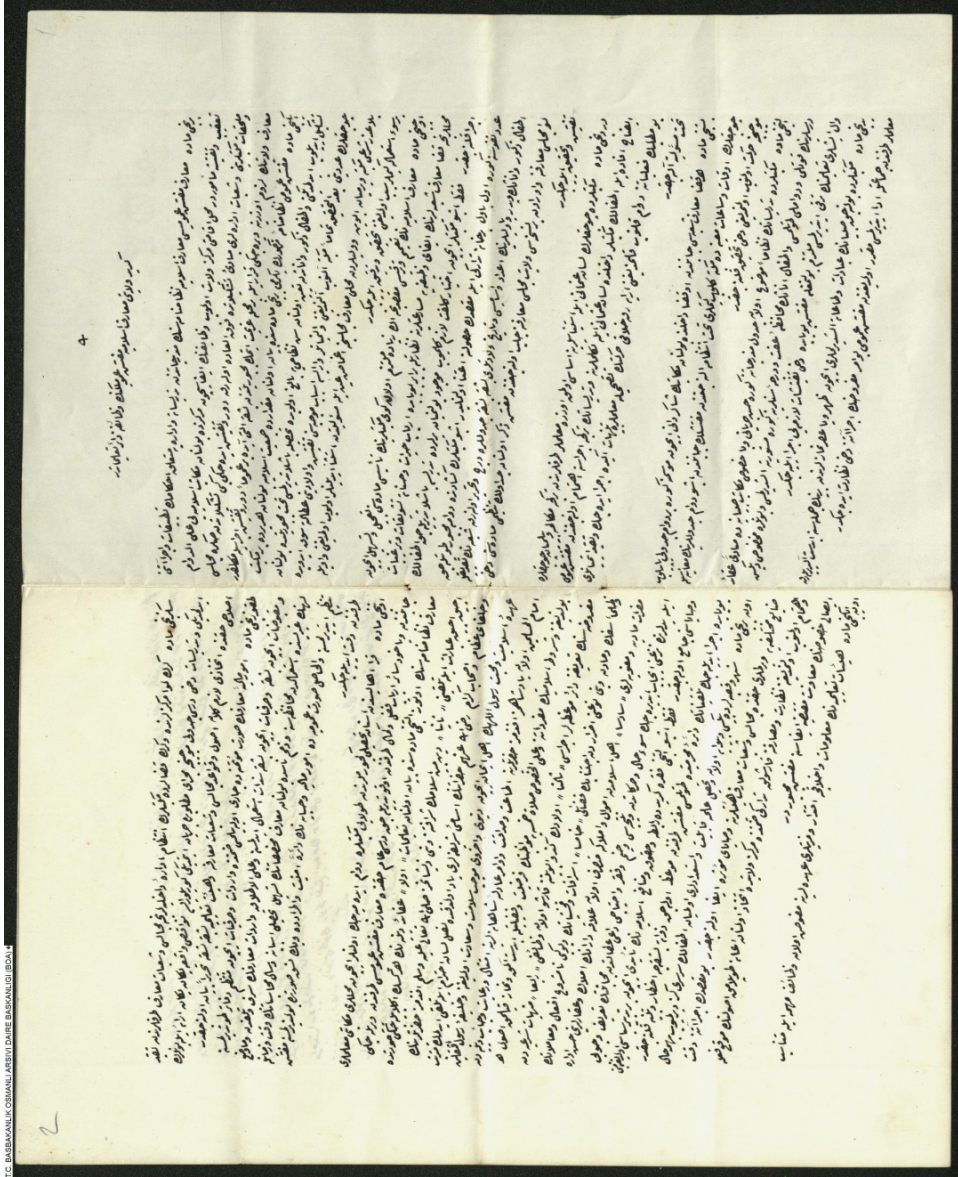
2

OSMANLI ARSIVI
A.1 D.1911 MKL
21 15 2

6 sayfa
(3 sayf. her)

A.1.D.1911.MKL.00021.00015.002

Ek 2: Girit Vilayeti Maarif-i İslamiye Müfettiş-i Umumiliği'nin Vezaifine Dair Talimatname⁷⁷

T.C. BAŞBAKANLIK OSKANI (ARŞİV) DAİRESİ BAŞKANLIĞI (BOA)

Y.PRK.MF.00001.00035.001

77 * BOA, Y.PRK. MF, 1/35, 29 Za. 1301, (30 Ekim 1884).